„Milý Pepíku“

Z korespondence Roberta Kalivody a Josefa Zumra[1]

Součástí soukromé korespondence Roberta Kalivody (1923–1989), která je uložena v Knihovně Filosofického ústavu AV ČR, je i útlá složka nadepsaná „ZUMR (Bielefeld)“. Obsahuje tři ručně psané dopisy (I.–III.) a jednu pohlednici (IV.). Všechny pocházejí z roku 1981 (z února až srpna) a představují výjimečné svědectví o vzájemných rozhovorech dvou intelektuálně tvůrčích osobností – Roberta Kalivody a Josefa Zumra, někdejších spolupracovníků z Filosofického ústavu,[2] *odkud je vyhnala nastupující normalizace. Jejich přátelství, zahrnující i přirozený zájem o práci toho druhého, pokračovalo v neztenčené míře také v málo příznivých letech sedmdesátých a osmdesátých. Písemných dokladů však o tom máme jen nemnoho, přátelství obou mužů se rozvíjelo především díky osobním setkáním.*[3] *Výjimkou byl právě rok 1981, kdy Kalivoda pobýval v (tehdy západoněmeckém) Bielefeldu, v Centru pro mezioborový výzkum.*[4] *Tento „německý Harvard“ založený v roce 1968 vyniká tím, že podporuje výzkumné týmy sdružující badatele z různých oborů, nikoli jednotlivce. V roce 1981 se Robert Kalivoda podílel na interdisciplinárním výzkumu fenoménu utopie, a to v rámci týmu vedeného germanistou Wilhelmem Vosskampem. Výsledkem Kalivodova pobytu vyplněného intenzivním studiem a tvůrčí činností je studie,*

1 Redakce *Filosofického časopisu* děkuje Josefu Zumrovi a dědicům autorských práv Roberta Kalivody, Evě a Janovi Kalivodovým, za souhlas se zveřejněním této korespondence. Rovněž děkuje editorovi Romanu Kandovi za zpracování komentářů a poznámkového aparátu. Pozn. red.

2 Jejich společným dílem je *Antologie z dějin československé filosofie.* I. díl. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963. Druhý díl, který měl obsáhnout období 1848–1945, nebyl podle původní koncepce nikdy dokončen. V 80. letech vyšly namísto něj tituly: Černý, J. (ed.), *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení (do roku 1848)*. Praha, Svoboda 1981 (na přípravě se podílel J. Zumr bez uvedení jména); a Pauza, M. – Hajko, D. (eds.), *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení. Od roku 1848 do roku 1948.* Praha, Svoboda 1989. Více o tom Kanda, R. – Mervart, J., Rozhovor s Josefem Zumrem. In: Landa, I. – Mervart, J. et al., *Imaginace a forma. Mezi estetickým formalismem a filosofií emancipace. Studie Josefu Zumrovi*. Praha, Filosofia 2018, s. 323–369, cit. s. 339.

3 Ústní sdělení Josefa Zumra z 18. 12. 2022.

4 Podle svědectví badatelovy dcery Evy Kalivodové byl pobyt v Bielefeldu pro Kalivodu náročný také proto, že se do odborné, navíc v německém jazyce vedené diskuse mohl zapojit až po patnácti letech domácí izolace; viz Metelec, M. – Rychetský, L., Nikdy nepřestal být marxistou. S Janem a Evou Kalivodovými o emancipaci v dějinách. *A2*, 16, 2020, č. 1 (2. 1.), s. 20–21, cit. s. 21.

která vyšla nejprve německy pod názvem Utopie und Emanzipation *(1982)*[5] *a poté česky jako* Emancipace a utopie *(1987, knižně 1992 a 2021).*[6] *Studie rozvíjí některé motivy Kalivodovy práce ze šedesátých let* Marxismus a libertinismus*; především jde o zjištění, že také imaginativní literatura – v žánru utopie – přispěla k historickým formulacím emancipačního ideálu (Kalivoda se však zároveň vymezuje proti soudobému německojazyčnému humanitnímu diskurzu, v němž je utopie s emancipačním ideálem zaměňována a trvá na jejich teoretickém i historickém rozlišování). Další Kalivodovou studií, která je v korespondenci zmiňována, je teoretické rozpracování strukturalistického pojetí funkcí (Kalivoda užívá pojem „totální funkcionalismus") a jejich typologizace; jedná se o studii* Zur Typologie der Funktionen und zum Konzept eines totalen Funktionalismus *(1986). Také Zumr se v té době zabýval (kromě překládání, jímž byl nucen se živit poté, co mu bylo znemožněno vědecké zaměstnání) studiem strukturalismu a obecně formální estetikou. Jak naznačuje obsah Zumrova dopisu z 3. 4. 1981, zajímaly ho širší souvislosti formalisticko-strukturalistického myšlení – jednak s ohledem na duchovní proudění doby (prvních dvou desetiletí 20. století) a jednak směrem k jiným oblastem poznání, než je estetika, literární teorie nebo kunsthistorie (v případě jmenovaného Václava Příhody šlo o meziválečnou pedagogiku, konkrétně o projekt jejího zvědečtění na strukturalistickém základě).*

Při zpracování korespondence jsme se přidrželi obvyklých zásad ediční praxe. Kurzivou jsou psány názvy knižních publikací a autorská zvýraznění (v rukopise původně jako podtržení), zkratky a letopočty jsou důsledně rozepsány. Editor je zavázán upřímným díkem Evě a Janovi Kalivodovým a Josefu Zumrovi za souhlas se zveřejněním dopisů a dále také Miloslavu Caňkovi a Magdaléně Fottové za nezištnou pomoc s dešifrováním Kalivodova osobitého rukopisu.

Roman Kanda
Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i., Praha
kanda@ucl.cas.cz

5 Kalivoda, R., Emanzipation und Utopie. In: Vosskamp, W. (Hrsg.), *Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie.* Bd. 1. Stuttgart, Metzler 1982, s. 304–324 (2. Aufl. Frankfurt a.M., Suhrkamp 1985, s. 304–324).

6 Kalivoda, R., Emancipace a utopie. „Bielefeldský" dodatek k textu Marxismus a libertinismus. *Studia Comeniana et historica*, 17, 1987, č. 33, s. 5–25; knižně in: týž, *Husitská epocha a J. A. Komenský*. Ed. J. Kalivoda. Praha, Odeon 1992, s. 269–293; a in: týž, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*. Ed. R. Kanda. Praha, Academia 2021, s. 103–118 (odtud dále citováno).

I.

Milý Pepíku,

konečně se dostávám k tomu, abych Ti napsal pár slov. Ten první měsíc tady byl pro mne velice náročný, musel jsem se orientovat – *a to po všech stránkách*. Z této orientační činnosti vyplynulo, že budu muset (k tomu jsem se rozhodl *sám*) tady k té utopické problematice něco vypracovat a přednést. Co tady z toho německého utopického šílenství za posledních šedesát let vzniklo, je neobyčejně zajímavé, ale i neobyčejně zamotané. Začalo to ve dvacátých letech Blochem[7] a Mannheimem[8] a končí to teď „utopií okamžiku“ budovanou na Schlegelovi[9]

7 Ernst Bloch (1885–1977), německý filosof marxistické orientace. V polemice s psychoanalýzou rozpracovává pojem denního snění, které nechápe jako předstupeň psychoanalytiky zkoumaného nočního snění, nýbrž jako originální stav – jako výpady imaginace s často anticipačním obsahem. Kalivoda oceňoval Blocha za původní koncepci utopie a Blochem vyzdvihovaný princip naděje vnímal jako důležitou antropologickou konstantu (a řadil tak Blocha vedle Marxe a Freuda k tvůrcům moderní filosofické antropologie). Bloch podle Kalivody navíc ukázal, „že hlad u člověka ‚nesublimuje‘ pouze do ekonomie, že má navíc též svou duchovní podobu“; Kalivoda, R., Emancipace a utopie, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 106. Obecně lze říci, že Kalivodovi bylo nepochybně blízké Blochovo úsilí o materialistický výklad duchovní sféry skutečnosti, a stejně tak Blochova produktivní kritika psychoanalýzy a marxismu, kterou Kalivoda sám představil ve studii „Marx a Freud“. In: týž, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, c.d. (pozn. č. 6), s. 49–75. – Viz Bloch, E., Základní rozlišení denních a nočních snů. Skryté a byvší splnění přání v nočním snu, fabulační a anticipační splnění v denních fantaziích. In: týž, *Filosofie naděje. Výbor z díla.* Přel. M. Pokorný. Praha, Filosofia 2022, s. 43–81.

8 Karl Mannheim (1893–1947), maďarský sociolog, zakladatelská osobnost sociologie vědění. Vypracoval pojem utopického vědomí; to se nekryje s bytím, jež ho obklopuje, ale naopak se orientuje na prvky, které nejsou v bytí obsaženy jako uskutečněné. Utopické vědomí je tedy typem orientace, které skutečnost transcenduje (na rozdíl od vědomí ideologického). Pro Kalivodu je Mannheim „třetí Morus“, tj. třetí zástupce moderního promýšlení utopie (podle Thomas Mora, 1478–1535); „první Morus“ je v Kalivodově pojetí Friedrich Engels (1820–1895), konkrétně jako autor díla „Vývoj socialismu od utopie k vědě“ (in: Marx, K. – Engels, F., *Spisy.* Sv. 19: Březen 1875 – květen 1883. Praha, SPNL 1966, s. 207–248), „druhý Morus“ je E. Bloch (viz pozn. č. 7). Mannheimovo pojetí utopie je podle Kalivody syntézou anarchisticko-konzervativních prvků – na jedné straně spojuje utopické vědomí s vědomím revolučním, které je zaměřeno na destrukci stávajícího společenského řádu, na straně druhé Mannheim podle Kalivody chybně zhodnotil historickou situaci, když se domníval, že utopie ustupuje do pozadí a „nadvládu získává stabilizující a nivelizující ‚nová věcnost‘“; Kalivoda, R., Emancipace a utopie, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 107. – Viz Mannheim, K., *Ideologie a utopie. Přednášky a eseje*. Přel. D. Prokop. Bratislava, Archa 1991, s. 236 n.

9 Friedrich Schlegel (1772–1829), německý spisovatel, filosof, historik a filolog. V jeho pojetí romantického básnictví jako „progresivní univerzální poezie“ je zahrnut utopický moment. Romantické básnictví mělo spojovat nejen žánry a druhy (poezii a prózu), ale i celé obory lidské tvorby: literaturu, filosofii, rétoriku, kritiku; genialitu i humor, usmířit přírodu a společnost, rozum a touhu. Tento romantický příslib harmonizujícího („syntetizujícího“) štěstí rezonoval i ve 20. století, u nás např. částečně v Teigeho koncepci poetismu. – Viz Schlegel, F., Fragmenty z Athenaea. In: Horyna, B., *Dějiny rané romantiky*. Praha, Vyšehrad 2005, s. 364–380.

a Benjaminovi.[10] A do toho zapadá ideologický zápas o „utopii marxistickou“. Pozitivní je Vosskampův[11] (to je ten vedoucí toho týmu, který mě sem pozval) projekt týkající se literární utopie.

Proto jsem tedy musel začít velice intenzivně pracovat (ačkoliv mě k tomu nikdo nenutí) a doufám, že do měsíce napíšu tak pár poznámek k „problému utopie“, které tu tomu týmu předložím. Nikdy jsem v tom neviděl „svoje štěstí“, cítil bych se však zde velice trapně, kdybych k tomu těch pár poznámek neudělal.

Pak snad budu moci dále pracovat na svém Mukařovském, kterého bych tu rád dokončil. Sergiovi[12] píšu současně, aby s tím do svého sborníku nepočítal a dal tam, jak jsme ostatně původně dohodli, ten můj text „O struktuře a strukturalismu“ (z Brna).[13]

Začal jsem agitovat pro „Gedenkschrift“[14] k Mukyho jubileu,[15] doufám, že z toho něco vyjde.[16] Rovněž ohledně Teigeho věci nabyly jistou reálnost hned druhý den po mém příjezdu, když jsem zde k svému velkému pozitivnímu

10 Walter Benjamin (1892–1940), německý literární teoretik, kritik a filosof. Benjamin chápe utopii jako dialektiku „na mrtvém bodě“, jako okamžik „zastavení“, který umožňuje nahlédnout do jiné budoucnosti na základě alternativní konstrukce minulosti – takové, která nepřitakává vítězům, ale připomíná tradici utlačovaných a která nevnímá minulost jako homogenní kontinuum dějin: minulost je naopak kmitajícím obrazem. Předpokládané kontinuum dějin je třeba rozbít, zkoumanou epochu z něj vytrhnout až po úroveň konkrétního díla, v němž jsou podle Benjamina epocha a celý historický vývoj nejen zachovány, nýbrž i překonány. – Viz Benjamin, W., O pojmu dějin. In: týž, *Výbor z díla*. Sv. II: Teoretické pasáže. Ed. a přel. M. Ritter. Praha, OIKOYMENH 2011, s. 307–316, cit. s. 315.

11 Wilhelm Vosskamp (nar. 1936), literární vědec, emeritní profesor univerzity v Kolíně nad Rýnem, v letech 1972–1987 působil jako profesor literatury na univerzitě v Bielefeldu. Zabýval se poetikou, genologií, zvláště žánrem utopie a dějinami teorie románu. Připravil k vydání trojsvazkové kolektivní dílo *Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie*. Stuttgart, Metzler 1982 (kde byla publikována i Kalivodova studie „Emanzipation und Utopie“ – viz pozn. č. 5); autor knih *Romantheorie in Deutschland. Von Martin Opitz bis Friedrich von Blanckenburg* (Stuttgart, Metzler 1973) nebo *Emblematik der Zukunft. Poetik und Geschichte literarischer Utopien von Thomas Morus bis Robert Musil* (Berlin, De Gruyter 2016).

12 Sergio Corduas (1946–2022), italský bohemista a překladatel (zejména děl B. Hrabala, ale i L. Klímy nebo J. Mukařovského), dlouholetý profesor na univerzitě Ca’ Foscari v Benátkách. Manžel spisovatelky a překladatelky Sylvie Richterové (nar. 1945). Přispěl do samizdatového sborníku věnovaného J. Zumrovi; Corduas, S., Hrabaliana. In: Kalivoda, R. (ed.), *Na hrázi neobvyklého osudu. Josefu Zumrovi k šedesátinám.* I., II. díl. Praha, [s. n.] 1988, [nepaginováno].

13 Kalivoda, R., O struktuře a strukturalismu. *Filosofický časopis*, 17, 1969, č. 1, s. 114–118. (Původně předneseno na konferenci o strukturalismu v Brně, v květnu 1968. Přetisk s úvodní poznámkou J. Zumra in: *Filosofický časopis*, 61, 2013, mimořádné číslo 1: Šedesát let Filosofického časopisu, s. 305–311.)

14 Něm. „pamětní publikace“.

15 Muky, tj. Jan Mukařovský (1891–1975), estetik a literární teoretik, určující osobnost pražské strukturální školy. V roce 1981 (11. 11.) uplynulo devadesát let od jeho narození.

16 Sborník vyšel jako 197. svazek *Slavistische Beiträge* (viz pozn. č. 43). Kromě Kalivody do něj přispěli H. Günther, K. Chvatík. P. Steiner, D. E. Wellbery, bibliografii k recepci Mukařovského díla na Západě sestavil M. Sedmidubský.

překvapení potkal našeho starého známého Hanse Günthera[17] jako novopečeného profesora v Bielefeldu. Mluvil jsem s ním pak vícekrát o všem možném, o našich společných známých, o jeho práci (dokončuje velkou knihu o socialistickém realismu)[18] a doufám, že i „mein Verhaben“,[19] s kterým jsem do Německa přijel, se s jeho pomocí promění v realitu a nezůstane utopií (v tom smyslu, jak toho termínu užíváme u nás). Nechá Tě pozdravovat rovněž tak Seibt,[20] který je členem týmu (Hans ne).

Až bude něco nového, budu Tě informovat. Mám strašně málo času, pozdravuj známé v Praze, Mirkovi Červenkovi[21] napíšu, až se něco konkrétního udá. Pozdravuj prosím Tě i Bečkovou,[22] napíšu jí do čtrnácti dnů.

17 Hans Günther (nar. 1941), německý slavista, od roku 1980 docent, resp. profesor slovanských literatur na univerzitě v Bielefeldu. Zabýval se literárními projevy socialistického realismu a ruskými autory (M. Gorkým, A. Platonovem). Přeložil do němčiny Kalivodovu studii věnovanou Mukařovského estetickému myšlení (viz pozn. č. 43).

18 Günther, H., *Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch--realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30er Jahre.* Stuttgart, Metzler 1984.

19 Něm. „můj podnik“.

20 Ferdinand Seibt (1927–2003), německý historik, medievalista zabývající se česko-německými vztahy. Odborně ho s Kalivodou pojil především zájem o husitství, ale i o utopii. Pokud jde o husitství, Kalivoda vyslovil dílčí připomínky k Seibtově knize *Revolution in Europa* (München, Süddeutscher Verlag 1984): vyzdvihl její teoretickou fundovanost, nicméně naznačil určité nedostatky Seibtova explikačního modelu vyplývající z jeho univerzálního užití při studiu konkrétních revolučních procesů; Kalivoda, R., O teorii evropských revolucí. Úvaha nad studií Ferdinanda Seibta. In: týž, *Husitská epocha a J. A. Komenský*, c.d. (viz pozn. č. 6), s 175–186 (původně in: *Studia Comeniana et historica*, 16, 1986, č. 31, s. 61–70). Pokud jde o téma utopie, Kalivoda vyslovil souhlas se Seibtovou kritikou klasické utopie obsaženou v knize *Utopica. Modelle totaler Sozialplanung* (Düsseldorf, Schwann 1972); Kalivoda, R., Emancipace a utopie, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 151, tam pozn. č. 29. Kalivodova kritika klasické utopie je kondenzována ve slovním spojení „utopický totalitarismus“ – viz též pozn. 36.

21 Miroslav Červenka (1932–2005), literární vědec strukturalistické orientace, editor, básník a překladatel. Zabýval se teorií a dějinami českého verše. V sedmdesátých a osmdesátých letech publikoval v samizdatu nebo v zahraničí. Už v r. 1966 se Červenkovo jméno setkalo s Kalivodovým na stránkách sborníku *Struktura a smysl literárního díla*, kde publikoval studii Stylistika Halasových variant. In: Jankovič, M. – Pešat, Z. – Vodička F. (eds)., *Struktura a smysl literárního díla. Sborník studií k 75. narozeninám Jana Mukařovského.* Praha, Československý spisovatel 1966, s. 160–179 (Kalivoda zde zveřejnil studii Dialektika estetiky a dialektika strukturalismu – viz pozn. č. 32). Červenka později formuloval svou polemiku s Kalivodovým výměrem estetické funkce jako „prázdného principu“. Ocenil sice Kalivodovu snahu o překonání rozporu mezi formální a obsahovou estetikou, odmítá však Kalivodovu myšlenku o rozhodujícím mimoestetickém fungování uměleckého díla ve společnosti. Podle Červenky se v takovém pojetí vytrácí představa „specifické hodnotové celistvosti, jež byla z mimoestetických hodnot na základě jejich začlenění do struktury díla konstituována“. Mimoestetické hodnoty tak vystupují z díla „pouze intenzifikovány“; Červenka, M., Základní kategorie pražského literárněvědného strukturalismu. *Slovo a smysl*, 13, 2016, č. 25, s. 169–188, cit. s 177 (původně německy: Die Grundkategorien des Prager literaturwissenschaftlicher Strukturalismus. Übersetzt von H. und W. Schmid. In: Žmegač, V. – Škreb, Z. [Hrsg.], *Zur Kritik literaturwissenschaftlicher Methodologie.* Frankfurt a.M., Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag 1972, s. 95–120).

22 Marta Bečková (nar. 1930), komenioložka, emeritní pracovnice Filosofického ústavu AV ČR, autorka knižní studie *Jan Amos Komenský a Polsko* (Praha, Academia 1983).

To ZiF[23] (to je to zařízení, v kterém se nacházím) je skutečně jedinečný podnik (jediný v celém Německu), vybavený i plaveckým bazénem, v kterém jsem zatím byl bohužel jen dvakrát (i ve městě jsem byl jen dvakrát, jsme tu na předměstí a nemám prostě čas).

Doufám, že se nemáš nejhůř a že dokončuješ svůj text pro Sergia. Doufám, že německé „Gedenkschrift" se tu zrodí a ten Tvůj text o zdrojích formalismu se v ní také objeví.

Pozdravuj všechny Vaše doma. Děkuji za Campanellu,[24] nebylo to nutné, ale Honza[25] a Dana[26] to z toho telefonem „vyvodili". A budeš-li mít čas a chuť, tak mi napiš pár slov. Rovněž potřebuješ-li či potřebujete-li (vy Zumrovi) něco.

Moc Tě zdravím a vzpomínám.

Tvůj Robert

Moje adresa: ZiF…[27]
Odesláno 25. 2. 1981

23 Zentrum für interdisziplinäre Forschung (něm. Středisko pro mezioborový výzkum); viz též pozn. č. 27. Zakladatelem centra byl jeden z nejvýznamnějších sociologů poválečné SRN Helmut Schelsky (1912–1984).

24 Tommaso Campanella (1568–1639), italský teolog, filosof, astrolog a spisovatel. Autor utopického spisu *Sluneční stát* (1602). Česky: přel. M. Ryšánek. Praha, J. Laichter 1935; 2. vyd. Z ruského překladu latinského originálu přeložili J. a O. Mohylovi. Praha, Rovnost 1951. Kalivoda klade Campanellu do protikladu s luteránskou utopií *Christianopolis* (1619) Johanna Valentina Andreaeho (1586–1654). Zatímco u Andreaeho „zřetelně cítíme a pozorujeme v každém ohledu hluboké vnitřní zaujetí pro skutečné zušlechtění člověka", v Campanellově *Slunečním státě* „probíhá všechno […] způsobem nejodpudivějším"; viz Kalivoda, R., Emancipace a utopie, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 113–114. Ještě předtím, v r. 1974, byla v kolektivní studii Jan Amos Komenský – myslitel o nápravě člověka připomenuta Komenského kritika Campanelly, jehož pojetí světa se zakládá působením dvou principů, „mezi nimiž dochází pouze k boji – a nikoli k růstu"; viz Kalivoda, R. – Čapková, D. – Červenka, J. – Floss, P., Jan Amos Komenský – myslitel o nápravě člověka. Knižně in: Kalivoda, R., *Husitská epocha a J. A. Komenský*, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 208–219, cit. s. 211.

25 Jan Kalivoda (nar. 1952), klasický filolog, překladatel a editor, syn Roberta Kalivody.

26 Dana Kalivodová, překladatelka z němčiny, manželka Roberta Kalivody. Společně přeložili: Loewenstein, B., *Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 1995.

27 Methoden 1, 33615 Bielefeld, Německo.

II.

Praha 3. 4. 1981

Milý Roberte,

děkuji za dopis a za pozdravy od kolegů. Vyřiď jim, prosím Tě, taky srdečné pozdravení. Já Tě mám naopak moc a moc pozdravovat od zdejších přátel.

Velice mě potěšilo, že ses dal s takovým elánem do práce. Zřejmě tam máš inspirující prostředí a to Ti pomohlo probudit Tvou starou osvědčenou energii. A pak asi shledáváš, že to úsilí má nějaký smysl, což se doma vždycky zjistit nedá. Nepochybuji, že Ti ten „Eifer“[28] vydrží dlouho a že si ho ještě trochu přivezeš domů.

Sergio mi vzkázal, že nemusím s článkem tak pospíchat, on sám že není hotov, tak jsem trochu polevil – ovšem v tom smyslu, že jsem se pustil do další literatury (Potebňa[29] a konečně jsem sehnal taky ony dva svazky *Texte der russischen Formalisten*[30] a ještě jiné věci). Zdá se mi teď zcela průkazné, že v základní teoretické orientaci – pokud jde o vztah forma – obsah – existuje přímá souvislost mezi Potebňou a mladým Šklovským (Voskrešenije slova)[31]

28 Něm. „zápal“.

29 Olexandr Opanasovyč Potebňa (rus. Alexandr Afanasjevič, 1835–1891), původem ukrajinský filolog, folklorista, estetik, od roku 1875 člen korespondent Petrohradské akademie věd. Zabýval se obecnou a historickou lingvistikou a vztahem jazyka a myšlení. Ve své koncepci poetiky inovativně definoval slovo jako spojení tří složek: vnější formy (smyslové stránky, artikulačního zvuku), významu (psychické stránky, která je zvukem objektivizována) a vnitřní formy (přetvářivé, „ozvláštňující“ představy chápané jako obraz obrazu, nikoli jako obraz předmětu), která má kognitivní a epistemologickou povahu a umožňuje poetické fungování slova (Potebňa zde vyšel z Humboldtova pojmu *innere Sprachform*, viz pozn. č. 35); viz Potebňa, A. A., Mysľ i jazyk. In: týž, *Estetika i poetika.* Ed. S. M. Alexandrov. Moskva, Iskusstvo 1976, s. 35–220, cit. s. 174. Touto triadickou koncepcí, zvláště pojetím vnitřní formy, ovlivnil rané uvažování formalistů, včetně Viktora Šklovského (viz pozn. č. 31).

30 Tj. Striedter, J. (Hrsg.), *Texte der russischen Formalisten*. Bd. I: Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa (München, Wilhelm Fink 1969); Bd. II: Texte zur Theorie des Verse sund der poetische Sprache (München, Wilhelm Fink 1972).

31 Viktor Borisovič Šklovskij (1893–1984), ruský literární a filmový teoretik, spisovatel a scenárista, představitel ruského formalismu. Dílo *Voskrešenije slova* (Petrohrad, Z. Sokolinskij 1914) patří k jeho raným teoretickým pracím. Původně šlo o přednášku pronesenou ve futuristickém kabaretu Toulavý pes (Brodjačaja sobaka, Petrohrad 1912–1915), v níž zaumný jazyk ruských futuristů, krajně stupňující princip vnitřní formy (ve smyslu Potebňova pojetí, viz pozn. č. 29) přirovnával k jazyku liturgickému. Šklovskij byl tehdy ovlivněn Potebňovým uvažováním i výrazivem, od něhož se později odklonil. – Vyšlo ve slovenském překladu jako Vzkriesenie slova. In: Šklovskij, V., *Teória prózy.* Přel. N. Čepanová. Bratislava, Tatran 1971, s. 253–259. Stejnojmenný český titul *Teorie prózy* (Přel. B. Mathesius. Praha, Praha, Melantrich 1933; 2. vyd. 1948; 3. vyd. Praha, Akropolis 2003) citované dílo neobsahuje.

a Potebňa sám se zase *vědomě* pohybuje v okruhu herbartovském (Herbart,[32] Steinthal,[33] Lazarus,[34] vedle toho ovšem i W. von Humboldt,[35] který však stejně jako Herbart vychází ze Schillera[36] a jde obdobnou cestou). Potebňa je

32 Johann Friedrich Herbart (1776–1841), německý filosof, psycholog, pedagog. Estetická relevance Herbartova uvažování spočívá v důrazu na formální aspekty estetična – na rozdíl od Hegelova pojetí, které gnoseologizací estetiky podle Zumra přispělo k vnímání umění jako procesu podřízeného procesu vědeckému, resp. filosofickému. Materialistické domýšlení této tendence obsažené v Hegelově systému vedlo dle Zumrova mínění jednak k podcenění role tvůrčího subjektu a jednak k upřednostňování tematického umění (poezie nebo malířství) na úkor např. hudby či architektury. Poukaz na Herbartovu koncepci a tradici herbartovského myšlení v estetice sloužil Zumrovi jako zdroj vědecké kritiky soudobé podoby jednostranně obsahové hegelovsko-marxistické estetiky; Zumr, J., Teoretické základy Hostinského estetiky (Hostinský a Herbart). *Filosofický časopis*, 6, 1958, č. 2, s. 301–314 (přetisk s úvodní poznámkou I. Landy in: *Filosofický časopis*, 61, 2013, mimořádné číslo 1: Šedesát let Filosofického časopisu, s. 219–236). Zumr svá herbartovská zkoumání dále rozvíjel ve studiích: Některé otázky českého herbartismu. In: Popelová, J. – Kosík, K. (eds.), *Filosofie v dějinách českého národa. Protokol celostátní konference o dějinách české filosofie v Liblicích ve dnech 14. – 17. dubna 1958.* Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 166–184; Prolegomena k Herbartově metafysice. *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica*. Praha, Filosofická fakulta UK 1964, č. 1, s. 117–126; Herbartova filosofie ve vztahu ke Kantovi, Leibnizovi a Hegelovi. *Filosofický časopis*, 13, 1965, č. 3, s. 413–422; Die theoretischen und methodologischen Voraussetzungen der Herbartschen Metaphysik. In: Heintel, E. (Hrsg.), *Wiener Jahrbuch für Philosophie.* Bd 1. Wien, Braumüller 1968 (vyd. 1969), s. 185–199. Masaryk und die Herbartianer. In: Binder, T. – Zumr, J. (Hrsg.), *T. G. Masaryk und die Brentano Schule. Beiträge zur gleichnamigen Symposium vom 15.–17. October 1991.* Praha – Graz, Filosofický ústav ČSAV 1992, s. 188–194; *Máme-li kulturu, je naší vlastí Evropa. Herbartismus a česká filosofie*. Praha, Filosofia 1998; Der Herbartianismus in Böhmen. In: Maigné, C. (ed.), *Herbartism in Austrian Philosophy*. Berlin – Boston, Walter de Gruyter GmbH 2021, s. 109–128. – V šedesátých letech výsledky Zumrových výzkumů herbartismu (jmenovitě obou studií z r. 1958) zahrnul R. Kalivoda do svého textu „Dialektika strukturalismu a dialektika estetiky", jenž se stal součástí knihy *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, c.d. (viz pozn. č. 6), s. 27–48. (Původně publikován in: Jankovič, M. – Pešat, Z. – Vodička F. (eds)., *Struktura a smysl literárního díla*, c.d., s. 13–39.) Navázal přitom na Zumrovu kritiku jednostranně obsahové linie estetického myšlení a radikalizoval ji do podoby důsledné „formalizace" strukturalismu, kterou podnětně spojil s návrhem marxisticky založené formulace postmetafyzické dialektické teorie.

33 Heymann Steinthal (1823–1899), německý filolog a filosof ovlivněný myšlením W. von Humboldta.

34 Moritz Lazarus (1824–1903), původem židovský filosof a psycholog, zakládající osobnost srovnávací psychologie, výrazný kritik antisemitismu. Spolu s H. Steinthalem (viz pozn. č. 33) založil v roce 1859 odborné periodikum *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*.

35 Wilhelm von Humboldt (1767–1835), německý jazykovědec, filosof, reformátor vzdělávacího systému a diplomat, osobní přítel F. Schillera a W. Goetha. Chápal jazyk jako formu prostředkování mezi empirickými fakty a mentálními představami. Zabýval se vývojem jazyků, jejich typologií a komparativní lingvistikou. – O. O. Potebňa (viz pozn. č. 29) představil Humboldtovy myšlenky ruskojazyčnému prostředí v podobě částečně filtrované díly H. Steinthala (viz pozn. č. 33) a M. Lazaruse (viz pozn. č. 34). Převzal Humboldtův pojem „vnitřní formy" jazyka (*innere Sprachform*), ale zatímco Humboldt chápal vnitřní formu jako funkci celého jazyka, Potebňa ji vymezil jako jeden ze tří aspektů slova.

36 Friedrich Schiller (1759–1805), německý básník a estetik. Ve svém estetickém uvažování navazoval na myšlenky I. Kanta. J. Zumr upozornil na souvislost mezi Schillerovým chápáním funkce umění jako „prostředku k rozšiřování říše svobody, a tím i jako nepřímé podpory mravní integrity člověka" a estetickým uvažováním českého herbartovce Gustava Adolfa Lindnera (1828–1887); Zumr, J., Herbartismus v českém a evropském kontextu. In: týž, *Máme-li kulturu, je naší vlastí*

v Rusku snad jediný významný teoretik, který programově ignoroval onu pokleslou hegelovskou tradici, která přes revoluční demokraty vplynula až do socialistického realismu, a sám založil tradici formální školy, která svými teoretickými základy byla otevřena vůči novým jevům v umění, a tedy i vůči umění modernímu. Nemá tedy vůbec pravdu Medveděv-Bachtin,[37] který tvrdí, že ruský formalismus nemá žádnou souvislost s klasickým formalismem, a naznačuje jen určité styčné body s Kunsttheorií z přelomu století (Wölfflin,[38] Worringer,[39] případně Hamann[40]), což příliš průkazné není. Obdobnými

Evropa, c.d., s. 9–77, cit. s. 51. (K Lindnerovi viz také týž, Estetické studie Gustava Adolfa Lindnera. *Filosofický časopis*, 56, 2008, č. 3, s. 397–405.) – K Schillerovi se vyjádřil i R. Kalivoda v souvislosti se svým bádáním o utopii. Přijal přitom argumentaci literárního vědce Klause Berghahna (1937–2019), se kterým se účastnil bielefeldských zasedání a který upozornil, že Schillerovo uvažování nelze zužovat pouze na rozvíjení kantovské metody – důležitý je také sociálněteoretický a utopický rozměr Schillerova myšlení, v němž se výmarský klasik dopracovává představy překonání principu dělby práce; viz Berghahn, K., Ästhetische Reflexion als Utopie des Ästhetischen. In: Vosskamp, W. (Hrsg.), *Utopieforschung. Interdisziplinäre Studien zur neuzeitlichen Utopie.* Bd. 3, c.d. (viz pozn. č. 5), s. 146–171. (Nověji se Berghahn touto problematikou zabýval ve studii Schillers ästhetische Utopie. Ein Vortrag. In: Walter, A. E. [Hrsg.], *Regionaler Kulturraum und intellektuelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internet. Festschrift für Klaus Garber.* Amsterdam – New York, Rodopi 2005, s. 71–89.) Na základě Berghahnovy rekonstrukce tohoto rozměru Schillerova estetického díla dospěl Kalivoda k tezi, že Schiller „je pravděpodobně nejdůležitějším spojovacím článkem na cestě od utopického totalitarismu k totálnímu člověku Feuerbacha a Marxe“; viz Kalivoda, R., Emancipace a utopie, c.d., s. 115. – Viz Schiller, F., *Výbor z filozofických spisů*. Ed. M. Sobotka. Přel. F. Demel a I. Ozarčuk. Praha, Svoboda-Libertas 1992.

37 Michail Michailovič Bachtin (1895–1975), ruský filosof, estetik a literární teoretik, kritik formalismu a „monologické“ tradice evropského myšlení, proti níž stavěl koncepci dialogičnosti (v literatuře reprezentované tzv. polyfonním románem F. M. Dostojevského). Pavel Nikolajevič Medveděv (1892–1938), ruský literární vědec, Bachtinův přítel, oběť stalinských čistek. – H. Wölfflina (viz pozn. č. 38) a W. Worringena (viz pozn. č. 39) zmiňuje Medveděv ve své kritice formalismu (jejíž autorství bylo u nás a v SSSR připisováno Bachtinovi) v souvislosti s požadavkem budování „dějin umění beze jmen“, tj. objektivně založených dějin zkoumajících zákonitosti střídání uměleckých principů a „uměleckého chtění“. Takto pojaté dějiny umění nebyly izolovány od ideologického horizontu. Naopak R. Hamann (viz pozn. č. 40) je jmenován jako badatel, který údajně přecenil konstrukční aspekt díla vedoucí k odtržení a izolaci umění od sociálních a ideologických faktů. Viz Medveděv, P. N. [uveden Bachtin, M. M.], *Formální metoda v literární vědě. Kritický úvod do sociologické metody*. Přel. J. Honzík. Praha, Lidové nakladatelství 1980, s. 68–70, 37–38.

38 Heinrich Wölfflin (1864–1945), švýcarský historik umění a estetik. Svůj zájem soustředil na umění renesance, baroka a klasicismu, zabýval se principy stylového vývoje výtvarného umění (*Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Das Problem der Stilentwicklung in der neueren Kunst*. München, F. Bruckmann 1915).

39 Wilhelm Worringer (1881–1965), německý historik umění, teoretik abstraktního umění a expresionismu (udržoval kontakty se členy skupiny Der Blaue Reiter). Jeho patrně nejznámějším dílem je knižně vydaná disertace představující psychologický výklad západní kultury *Abstraktion und Einfühlung*. München, Piper 1907.

40 Richard Hamann (1879–1961), německý historik umění, v r. 1911 se habilitoval u H. Wölfflina (viz pozn. č. 38). Mj. autor průkopnické práce o německém středověkém sochařství (1924), po r. 1945 působil ve východoněmeckých výzkumných a vzdělávacích institucích. V r. 1913 založil Bildarchiv Foto Marburg, dokumentační středisko, dnes jeden z největších fotoarchivů umění a architektury na světě (čítá skoro 2 miliony původních fotografií).

historickými tradicemi bych chtěl tedy vysvětlit i přirozenou afinitu mezi raným Mukařovským a ruským formalismem a jejich syntézu a další rozvinutí v pražském strukturalismu.

Ještě ad strukturalismus: Ke své škodě až teď jsem se seznámil s *teoretickým* dílem Václava Příhody,[41] kterého jsem znal spíše jako pedagogického praktika a vážil si ho jako vynikajícího psychologa i jako fakultního učitele. Když jsem si teď přečetl některé jeho teoretické práce z počátku třicátých let, objevil jsem v nich významný článek českého meziválečného strukturalismu, tentokrát na půdě pedagogiky. Jeho koncepce pedagogiky i jeho reformní školský systém je *vědomě* budován na principech dialektické strukturologie a ve svém celku představuje ucelenou strukturální soustavu, která nadto byla se značným úspěchem ve všech třech vzdělávacích stupních realizována v praxi; měla také ve své době velký mezinárodní ohlas, přerušený pak válkou. Myslím, že to je další důkaz velikosti českého meziválečného myšlení, a moc mě mrzí, že jsem to nezahrnul do svého referátu na brněnskou konferenci před třinácti lety. Tím spíš, že po kreténské popravě pedagogického reformismu v letech 1951–1952 se naši pedagogové doposud nezmohli na žádné seriózní zhodnocení tohoto směru.

Promiň, že Tě unavuju s teoretickými expozé, ale jednak vím, že Tě to zajímá, a za druhé neděje se tu nic tak pozoruhodného, o čem by bylo třeba psát. Snad jen to, že asi před měsícem měl premiéru Hrabalův-Menzelův film *Postřižiny*[42] (H. Tě taky pozdravuje), který se myslím docela povedl. Prý ho už koupili do NSR, tak budeš mít možná příležitost ho ještě tam shlédnout.

To je snad opravdu už všechno. Budu rád, když mi zase napíšeš, budeš-li mít chvilku čas. Zatím buď zdráv a vydrž! Samozřejmě Tě pozdravují i všichni naši.

Tvůj Pepík

41 Václav Příhoda (1889–1979), psycholog a významná osobnost české pedagogiky, autor děl *Vědecká příprava učitelstva*. Praha, Dědictví Komenského 1937; *Idea vysokého učení*. Praha, Práce 1945; nebo (v 1. vyd.) třísvazkové *Ontogeneze lidské psychiky*. I.–III. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1956–1959. – Níže Zumr odkazuje na svůj referát Vývoj českého strukturálního myšlení do roku 1930 (*Filosofický časopis*, 17, 1969, č. 1, s. 66–75), v němž reflektuje nebývale široký význam strukturalismu i pro psychologii, sociologii, filosofii či ekonomii.

42 *Postřižiny*. Scénář B. Hrabal a J. Menzel, režie J. Menzel. 1980. Natočeno podle stejnojmenné knižní předlohy B. Hrabala (1. vyd. Praha, Československý spisovatel 1976). Film měl premiéru 6. 2. 1981.

III.

Bielefeld 1. 8. 1981

Milý Pepíku,

díky za dopis! Byl jsem rád, že ses ozval. Doufám, *že jsi mezitím dostal oficiální výzvu, která odtud odešla před čtyřmi dny.* Vše se zdrželo, ale teď už je to v naprostém pořádku, Festšrift je zajištěn.

Vosskamp tam dal termín jaro příštího roku (pro dodání – já jsem navrhoval konec tohoto roku), takže budeme mít možnost o všem si promluvit (já se vracím nejpozději začátkem září).

Včera jsem dokončil svou *typologii* funkcí, která je už *kritickým navázáním na Mukyho*.[43] Jsem zvědav, co tomu budeš říkat, je to jakési dokompletování systému dialektické strukturální antropologie, který jsem vymýšlel i s Tvou pomocí. Pošlu Ti to ještě před odjezdem.

O svatbě „malé“ Jiřiny[44] jsem věděl už od Dany, *připojuji se k jejímu blahopřání: Alles Gute!!*

Bylo to tu pro mne značně vyčerpávající a už se těším domů.

Tedy na shledanou!

Tvůj Robert

V příloze posílám svůj utopický text.[45]

Doufám, že už dokončuješ svou studii, a těším se na ni![46]

43 Kalivoda, R., Zur Typologie der Funktionen und zum Konzept eines totalen Funktionalismus. Übersetzt von E. und W. Annuss. In: Günther, H. (Hrsg.), *Slavistische Beiträge.* Bd. 197: Zeichen und Funktion. Beiträge zur äesthetischen Konzeption Jan Mukařovskýs. München, Otto Sagner, 1986, s. 62–95. Viz také, Kalivoda, R., Der Weg des ästhetischen Denkens Jan Mukařovskýs. Übersetzt von H. Günther. In: tamtéž, s. 96–117 (česky: Cesta estetického myšlení Jana Mukařovského. *Estetika*, 28, 1991, č. 2, s. 65–75).

44 Prof. MUDr. Jiřina Bartůňková, DrSc., MBA (nar. 5. února 1958), imunoložka, dcera J. Zumra.

45 Tj. Emanzipation und Utopie, c.d. (viz pozn. č. 5).

46 Zumrova studie se v *Slavistische Beiträge* neobjevila. V r. 1984 však napsal stať na téma raných dějin strukturalismu; viz Zumr, J., K počátkům českého strukturálního myšlení. In: Soldán, L. (ed.), *In memoriam. Oleg Sus 1924–1982*. Brno, [s. n.] 1984, s. 144–158 (samizdat). Do strojopisného sborníku k nedožitým Susovým šedesátinám přispěl rovněž R. Kalivoda; viz Kalivoda, R., O Otakaru Hostinském, estetické teorii a estetickém programu. In: tamtéž, s. 1[190]–33[222] (studie je paginována samostatně); tiskem in: *Česká literatura*, 38, 1990, č. 3, s. 194–211.

IV.

19. 8. 1981

Milý Roberte,

po návratu z dovolené jsem našel oficiální výzvu k účasti na sborníku a Tvůj text s dopisem. Díky! Studii jsem si hned přečetl, je vynikající a krásně doplňuje Tvou knížku.[47] O širších souvislostech diskuse o utopiích mi budeš muset po návratu poreferovat. Jde zřejmě o zajímavou problematiku. Nevím, zda Tě dopis zastihne ještě v Bielefeldu, proto píšu jen stručně. Doufám, že si brzy toho budeme moct povědět víc.

Srdečně zdraví Pepík

47 Tj. Kalivoda, R., *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, c.d. (viz pozn. č. 6).